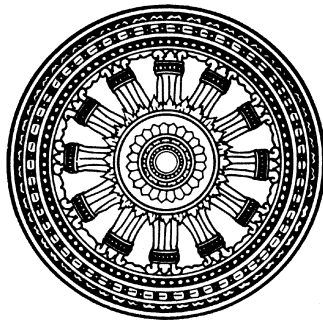

**พจนานุกรมพุทธศาสตร์
ฉบับประมวลธรรม**

Dictionary of Buddhism

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

Phra Brahmagunabhorn (P. A. Payutto)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม

© พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

Dictionary of Buddhism

Phra Brahmamagunabhorn (P. A. Payutto)

ISBN 974-8357-89-9

พิมพ์รวมเล่ม 3 ภาค

ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2515 - 2518

ครั้งที่ 4 พ.ศ. 2526 - 2528

ครั้งที่ 10 พ.ศ. 2545 (จัดเรียงพิมพ์ใหม่ด้วยระบบคอมพิวเตอร์)

ขนาดอักษรธรรมดา (เล่มเล็ก) จำนวน 6,000 เล่ม

ขนาดอักษรใหญ่ (เล่มใหญ่) จำนวน 4,000 เล่ม

ครั้งที่ 13 พ.ศ. 2548 (เปลี่ยนมาใช้ฟอนต์ คือแบบตัวอักษร ที่ดัดแปลงขึ้นใหม่) จำนวน 20,000 เล่ม

ครั้งที่ 14 พ.ศ. 2549

- สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี โปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์ในการถวายผ้าพระกฐิน ณ วัด
ญาณเวศกวัน 4 พฤศจิกายน 2549 จำนวน 1,000 เล่ม

ครั้งที่ 15 พ.ศ. 2550 (ขนาดเล่มใหญ่ อักษรโต)

- คุณนิลยา มาลากุล ณ อยุธยา และคณะผู้ศรัทธา พิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน จำนวน 6,000 เล่ม

ครั้งที่ 16 พ.ศ. 2551

- ผู้ศรัทธาหลายคณะ พิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน รวมเป็นจำนวน 4,000 เล่ม

พิมพ์ที่ บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด

โทรศัพท์/โทรสาร 0-2584-2241 (อัตโนมัติ 10 เลขหมาย)

อนุโมทนา

เนื่องจาก พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม ที่พิมพ์แจกเมื่อแม่ก้นออกไปในครั้งก่อนๆ มาถึงบัดนี้ หลายแห่งก็หมดลง บางแห่งก็เหลือน้อย กลายเป็นของหายาก ผู้ศรัทธามากหลายท่าน จึงประสงค์จะพิมพ์พจนานุกรมฯ ฉบับนั้นเพิ่มขึ้น เพื่อใช้ศึกษาค้นคว้าเองหรือใช้ศึกษาในกลุ่มในหมู่ของตนบ้าง เพื่อแจกเป็นธรรมทาน เป็นการเผยแพร่ส่งเสริมความรู้ความเข้าใจในพระธรรมวินัยให้กว้างขวางเพิ่มทวียิ่งขึ้นบ้าง ดังเป็นที่ทราบกันว่า ได้มีการรวมกลุ่มบอกแจ้งบุญเจตนาร่วมกันไว้

แม้กระนั้น ญาติโยมผู้ศรัทธาก็ไม่อาจดำเนินการอะไรคืบหน้า เพราะทางด้านตัวผู้เรียบเรียงเองเจียบอยู่ ไม่รู้จักกัน จนกระทั่งถึงวาระหนึ่ง ผู้ศรัทธาได้ตกลงว่าจะรื้อพิมพ์พร้อมกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ที่มีข่าวว่ากำลังชำระเพิ่มเติมอยู่ ในที่สุด เวลาผ่านไป ๒-๓ ปี บัดนี้ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ ผ่านการชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑ เสร็จแล้ว จึงถึงโอกาสที่จะดำเนินการพิมพ์เผยแพร่พร้อมกันตามความตั้งใจ

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ นับแต่พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ ที่เป็นครั้งแรกของการใช้ระบบคอมพิวเตอร์ ใน พ.ศ. ๒๕๔๕ ซึ่งผู้ศรัทธาได้นำข้อมูลของพจนานุกรมฯ นี้ จากของเดิมในระบบคอมพิวเตอร์ มาบันทึกไว้ในระบบคอมพิวเตอร์ ก็ได้มีฐานข้อมูลอยู่ในคอมพิวเตอร์ อันพร้อมที่จะให้ผู้เรียบเรียงปรับแก้เพิ่มเติมได้ตามต้องการ แต่จนถึงบัดนี้เป็นเวลา ๖ ปีแล้ว ผู้เรียบเรียงก็ยังไม่ได้เริ่มงานปรับปรุงที่ตั้งใจ

การพิมพ์ครั้งที่ ๑๖ นี้ ว่าโดยทั่วไป เป็นการพิมพ์ซ้ำตรงกับครั้งที่ ๑๓ ที่ใช้แบบตัวอักษร (ฟอนต์) ซึ่ง รศ. ดร.สมศีล ฌานวงศา ราชบัณฑิต ได้ดัดแปลงขึ้นใหม่ มีส่วนที่เพิ่มเติมเพียงเล็กน้อย คือ เพิ่ม “สัทธา 2” ในหัวข้อ “สัทธา 4” และปรับเสริมคำอธิบายในหัวข้อ “ปัญญา 3” และ “สัพปาเย 7” พร้อมทั้งแก้ไขคำที่พิมพ์ผิดตกและจัดปรับบรรทัด เป็นต้น ทำให้มีความเรียบร้อยในส่วนรายละเอียดยิ่งขึ้น

ขออนุโมทนาฉันนะในธรรมและไม่ตรีจิตต่อประชาชน ของผู้ศรัทธาที่ใฝ่ในธรรมทาน บุญกิริยา อันเป็นเครื่องเจริญธรรมเจริญปัญญาแก่ประชาชน หวังได้ว่าธรรมทานของผู้ศรัทธา จะเป็นส่วนช่วยดำรงรักษาสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา และเป็นปัจจัยเสริมสร้างประโยชน์สุขให้แผ่ขยายกว้างไกลออกไปในโลก ขอให้ผู้บำเพ็ญกุศลเจียรนี้ พร้อมญาติมิตร ทั้งปวง เจริญด้วยจตุรพิธพรชัย ร่มเย็นในธรรม มีความสุขเกษมศานต์ยั่งยืนนานทั่วกัน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๘ มิถุนายน ๒๕๕๑

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม มีความเป็นมาที่ยาวนาน ผ่านการจัดปรับหลาย
ขั้นตอน จนลงตัวมีรูปเล่มและชื่อปัจจุบัน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ (พิมพ์เสร็จครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๘) โดย
มีเนื้อหาแยกเป็น ๓ ภาค คือ

- ภาค ๑ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ หมวดธรรม
- ภาค ๒ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ
- ภาค ๓ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย

ก. ความเป็นมาเดิม — ช่วงที่ ๑

- การพิมพ์ระบบโมโนไทย

ทั้ง ๓ ภาคของหนังสือนี้ เป็นงาน ๓ ชิ้น ซึ่งมีความเป็นมาต่างหากจากกัน ดังที่ได้เล่าไว้ในคำ
นำของการพิมพ์ครั้งที่ ๑

โดยเฉพาะภาค ๒ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ” เป็นงานเก่าสุด เดิมชื่อ
พจนานุกรมศัพท์พระพุทธานุศาสตร์ ไทย-บาลี-อังกฤษ ได้จัดทำขึ้นเมื่อผู้รวบรวมและเรียบเรียงสอนวิชา
ธรรมภาคภาษาอังกฤษ ในแผนกบาลีเตรียมอุดมศึกษา มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดทำเสร็จใน พ.ศ.
๒๕๐๖ และได้แก้ไขเพิ่มเติมเป็นครั้งคราว จนได้มาจัดรวมเข้าเป็นภาค ๒ ของหนังสือนี้ใน พ.ศ. ๒๕๑๕

อนึ่ง “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ” นี้ ได้มีประวัติแยกต่างหากออกไปอีกส่วนหนึ่ง
คือ ได้ขยายเพิ่มเติมเป็นฉบับพิสดาร ซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่จบเพียงอักษร ฐ แล้วค้างอยู่แค่นั้น
จนบัดนี้

ภาค ๑ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ หมวดธรรม” เป็นงานใหม่ที่จัดทำขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๑๕
โดยตั้งใจให้เป็นเพียงคู่มือศึกษาธรรมขั้นต้น แต่กลายเป็นส่วนที่มีเนื้อหามาก เมื่อเทียบกับภาค ๒
แล้ว ภาค ๑ นี้ได้กลายเป็นส่วนหลักของหนังสือไป

ส่วนภาค ๓ คือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย” เป็นงานแถมและเสริมเท่านั้น
กล่าวคือ เมื่อตกลงว่าจะพิมพ์ภาค ๑ และภาค ๒ รวมเป็นเล่มเดียวกันแล้ว ก็เห็นว่าควรมี
พจนานุกรมพากย์อังกฤษ-ไทย ไว้คู่กับพากย์ไทย-อังกฤษด้วย แม้ว่าจะเป็นเพียงส่วนประกอบ ซึ่ง
ตามปกติรู้กันว่าใช้น้อย

การพิมพ์หนังสือนี้เป็นงานที่นับว่าละเอียดและซับซ้อน อีกทั้งผู้รวบรวม-เรียบเรียงยังได้เพิ่ม
เติมแทรกเสริมระหว่างดำเนินการพิมพ์ค่อนข้างมาก จึงใช้เวลายาวนาน เข้าโรงพิมพ์ปลาย พ.ศ. ๒๕๑๕
กว่าจะเสร็จออกมาเป็นเล่มหนังสือก็ถึงกลางปี ๒๕๑๘ รวมเวลาพิมพ์ ประมาณ ๒ ปี ๖ เดือน

การพิมพ์รวมเล่มครั้งแรกนี้ ถือว่าได้รับการสนับสนุนจากคำอาราธนาของพระมหาสมบุรณ์

สมปยุตโณ (ปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๔๕ คือ พระราชกิตติเวที เจ้าอาวาสวัดวชิรธรรมปทีป นครนิวยอร์ก) ผู้ช่วยเลขาธิการมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และเผยแพร่โดยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ส่วนกระบวนการพิมพ์ ดำเนินการโดยโรงพิมพ์คุรุสภา ซึ่งใช้ระบบเรียงพิมพ์อักษรแบบ Monotype ต่อจากนั้น ใน พ.ศ. ๒๕๒๑ กรมการศาสนาได้ขออนุญาตพิมพ์ครั้งที่ ๒ และครั้งที่ ๓ ซึ่งเป็นการพิมพ์ซ้ำตามเดิม

ข. ความเป็นมาช่วงที่ ๒

- การพิมพ์ครั้งที่ ๔ — ระบบคอมพิวเตอร์

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔ ที่พิมพ์เสร็จใน พ.ศ. ๒๕๒๘ (หลังพิมพ์ครั้งแรก ๑๐ ปี)

การพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ มีจุดเริ่มในปลายปี ๒๕๒๔ เมื่อคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย ได้ซื้อ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นั้นแจกเป็นธรรมทาน จนหนังสือแทบจะไม่มีเหลือ แต่ยังคงประสงค์จะแจกต่อไปอีก จึงปรารถนาที่จะพิมพ์เพิ่มเป็นธรรมทาน เวลานั้นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยประสงค์จะพิมพ์อยู่แล้ว แต่ไม่มีทุนทรัพย์เพียงพอ จึงขอร่วมพิมพ์ด้วย แต่เกิดเหตุขัดข้องเนื่องจากต้นแบบหนังสือ (อาร์ตเวิร์ค) และฟิล์มที่โรงพิมพ์เก่าสูญหายหมดแล้ว ต้องจัดเตรียมต้นแบบที่จะพิมพ์ขึ้นใหม่

ระหว่างนั้นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ขยายความคิดในการพิมพ์โดยประสงค์จะเพิ่มจำนวนให้มากถึง ๑๐,๐๐๐ เล่ม แต่ยังไม่มีความพร้อมที่จะจ่ายค่าพิมพ์

ณ จุดนี้ก็ได้มี “ทุนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*” เกิดขึ้น เนื่องจากคุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ทรานปัญหาแล้ว ได้เชิญชวนญาติมิตรร่วมกันตั้งถวาย ซึ่งมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ใช้พิมพ์ทั้ง *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* และ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์* มาจนบัดนี้

ในการพิมพ์ครั้งที่ ๔ นี้ ต้องจัดทำต้นแบบใหม่ จึงถือโอกาสปรับปรุงเพิ่มเติมต้นฉบับ เช่น ในภาค ๑ เพิ่มหมวดธรรมอีกกว่า ๓๐ หมวด ส่วนกระบวนการตีพิมพ์ใช้ระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งผู้เรียงอักษรต้องเพียรพยายามในการยกเยื้องพลิกแพลงและต้องตัดแต่งตัวอักษรบาลีโรมันด้วยมือเปล่ามากมาย เป็นเหตุให้การพิมพ์ใช้เวลายาวนานถึงปีครึ่งเศษ จึงพิมพ์เสร็จในครึ่งหลังของ พ.ศ. ๒๕๒๘

การพิมพ์ต้นฉบับทั้งหมดของหนังสือสำเร็จด้วยศรัทธาของคุณชลธีร์ ธรรมวรังกูร ส่วนการพิมพ์ต้นแบบด้วยระบบคอมพิวเตอร์ คุณบุญเลิศ วุฒิกรณารักษ์ เป็นผู้จัดทำด้วยความเพียรเป็นอันมาก

ค. ช่วงต่อสู่การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐

หลังจากการพิมพ์ครั้งที่ ๔ ที่เสร็จในปี ๒๕๒๘ แล้ว มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้พิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้ใหม่เรื่อยมา จนถึงครั้งล่าสุด ในปี ๒๕๔๓ เป็นการ

พิมพ์ครั้งที่ ๔

ในการพิมพ์ตั้งแต่ครั้งที่ ๔ เป็นต้นมา ซึ่งมีผู้รู้จักพจนานุกรมฯ นี้กว้างออกไปแล้ว ได้มีท่านที่ศรัทธาร่วมพิมพ์แจกเป็นธรรมทานจำนวนมาก แต่ในด้านเนื้อหาของหนังสือแทบไม่มีการเปลี่ยนแปลง เรียกว่าเป็นการพิมพ์ซ้ำไปตามเดิม คือคงอยู่เท่ากับการพิมพ์ครั้งที่ ๔

แท้จริงนั้น ระหว่างเวลาที่ผ่านมา ผู้รวบรวมและเรียบเรียงปรารภจะปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาของหนังสือ เช่น เพิ่มหมวดธรรมบางเรื่อง แต่ติดขัด เพราะการพิมพ์ระบบเก่า แม้แต่ระบบคอมพิวเตอร์ภาพนั้น ต้องอาศัยต้นแบบที่จัดลงตัว เมื่อยุติอย่างไรแล้ว ก็ต้องพิมพ์ตามเดิมอย่างนั้นเรื่อยไปแก้ไขเปลี่ยนแปลงได้ยาก และเมื่อกาลเวลาล่วงไปนาน ต้นแบบนั้นก็เปื่อยผุสลายเสียไป พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม นี้ จึงต้องพิมพ์ซ้ำอย่างเดิมเรื่อยมาตั้งแต่ครั้งที่ ๔ พ.ศ.๒๕๒๘ นั้น

ยิ่งครั้งหลังๆ เมื่อต้นแบบเปื่อยผุเสียไปแล้ว ก็ต้องนำเอาเล่มหนังสือฉบับที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ มาถ่ายแบบ ทำให้คุณภาพการพิมพ์ลดลง เช่นตัวอักษรเลื่อนกลางลงไป

การปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาที่ดี การแก้ไขปัญหาการพิมพ์ที่จะให้กลับเรียบร้อยชัดเจนขึ้นใหม่ก็ดี หมายถึงการที่จะต้องเรียงพิมพ์ข้อมูล และจัดทำต้นแบบขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นงานที่ยาก ซ้ำซ้อน ด้วยมีตัวอักษรหลายแบบ หลายขนาด โดยเฉพาะตัวบาลี ทั้งอักษรไทย และอักษรโรมัน จะต้องใช้ความละเอียด แม่นยำ รวมทั้งเวลามากในการตั้งใจทำอย่างจริงจัง

ระหว่างนี้ มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่เกื้อหนุน คือในด้านอุตสาหกรรมการพิมพ์หนังสือ เมื่อเข้าสู่ยุคคอมพิวเตอร์แล้ว ได้เริ่มมีการใช้คอมพิวเตอร์ในงานพิมพ์หนังสือ ตั้งแต่ประมาณ พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา ทำให้การพิมพ์ข้อมูลสะดวกขึ้น แก้ไขปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมข้อมูลได้ง่าย และเก็บข้อมูลไว้ใช้ได้ในระยะยาว แต่สำหรับงานพิมพ์ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม การพิมพ์ก็ยังคงอาศัยความชำนาญ ความละเอียดลออและวิริยะอุตสาหะมากทีเดียว

ง. ความเป็นมาช่วงที่ ๓

- การพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ คือ ปัจจุบัน — ระบบโปรแกรมคอมพิวเตอร์

ความก้าวหน้าช่วงที่ ๓ เกิดขึ้น เมื่อ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ รองศาสตราจารย์ประจำสถาบันภาษาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และราชบัณฑิตสำนักศิลปกรรม ประเภทวรรณศิลป์ สาขาวิชาภาษาศาสตร์ ได้ปลีกเวลาบางส่วนจากงานประจำมาจับงานนี้ด้วยศรัทธาและฉันทะ ที่ผูกพันกับหนังสือนี้มายาวนาน

ย้อนหลังไป เมื่อ ๓๐ กว่าปีล่วงแล้ว คือ พ.ศ. ๒๕๑๑ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ สมัยที่ยังเป็นนักเรียนมัธยมในโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ซึ่งต่อมาเป็นผู้ชนะเลิศพิมพ์ดีดแห่งประเทศไทยทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ของสมาคมชวลและพิมพ์ดีดแห่งประเทศไทย ได้มีศรัทธาและฉันทะช่วยพิมพ์ดีดต้นฉบับ ฉบับขยายความแห่งภาค ๒ ของพจนานุกรมฯ ฉบับนี้ ซึ่งได้พิมพ์แยกต่างหากอักษร ก-ฐ และต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๒๘ ระหว่างที่ศึกษาอยู่ในสหรัฐอเมริกา และมาเยี่ยมบ้านชั่วคราวเพื่อร่วมงานบรรจุกุศุมารดา ก็มารับปฏิรูปส่วนหนึ่งของหนังสือพจนานุกรมฯ นี้ ที่อยู่ในระหว่างจัด

พิมพ์ครั้งที่ ๔ ไปช่วยตรวจ ครั้นกลับจากอเมริกามาทำงานในเมืองไทยแล้ว ในคราวจัดงานฌาปนกิจศพ นางกุง แซ่จิว (ฉานวงศ์) ผู้เป็นมารดา ณ ฌาปนสถาน วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๓๐ ก็ได้พิมพ์หนังสือ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้เป็นอนุสรณ์และเป็นธรรมทาน

ดร.สมศีล ฉานวงศ์ มีศรัทธาและฉันทะที่จะช่วยงานพิมพ์พจนานุกรมฯ นี้ อยู่ตลอดมา แต่ในระยะแรกมีภาระรอบด้าน ต้องระดมแรงทั้งในและนอกเวลาราชการให้แก่งานประจำ จนกระทั่งปี พ.ศ.๒๕๔๑ จึงได้พยายามปลีกเวลามาเริ่มดำเนินงานพิมพ์ข้อมูล *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ลงในคอมพิวเตอร์ และได้ตั้งใจว่าจะจัดพิมพ์ครั้งใหม่ให้ทันโอกาสที่ผู้รวบรวม-เรียบเรียงมีอายุครบ ๖๐ ปี ในเดือนมกราคม ๒๕๔๒

การเรียงพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์นี้ แม้จะก้าวหน้ามาก มีประสิทธิภาพสูง และมีข้อดีพิเศษอื่นอีกหลายอย่าง แต่เมื่อมาเรียงพิมพ์ภาษาบาลีอักษรโรมัน (Romanized Pali) ก็ประสบปัญหาคล้ายกันกับการพิมพ์ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ในครั้งก่อน เป็นเหตุให้ ดร.สมศีล ต้องใช้เวลาและความเพียรพยายามอีกส่วนหนึ่ง ในการพัฒนาแบบตัวอักษร (fonts) พิเศษต่างๆ ขึ้นมา เพื่อใช้พิมพ์ภาษาบาลีทั้งอักษรโรมันและอักษรไทยในแบบตัวอักษรชุดเดียวกัน ซึ่งก็ประสบความสำเร็จด้วยดี

ในการทำงานด้วยศรัทธาและฉันทะนี้ ด.ญ.ภาวนา ฉานวงศ์ และ ด.ช.ปัญญา ฉานวงศ์ ซึ่งเป็นผู้มีความใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา ได้ช่วยแบ่งเบาภาระของคุณพ่อ โดยช่วยกันพิมพ์ข้อมูลทั้งหมดตามต้นฉบับเดิมลงในคอมพิวเตอร์เสร็จสิ้นตั้งแต่กลางปี พ.ศ. ๒๕๔๒

อย่างไรก็ตาม งานนี้มีใช้หนักแรงและต้องใช้เวลามากเฉพาะในการพิมพ์ข้อมูลและพิสูจน์อักษรเท่านั้น แต่มีการตรวจสอบและทวนทานที่ต้องการความละเอียดแม่นยำอีกหลายขั้นตอน ยกตัวอย่างง่ายๆ เพียงตรวจสอบตัวเลขหมวดธรรมหมวดหนึ่งๆ ก็ต้องตรวจสอบทั้งลำดับของหมวดธรรมนั่นเอง และการอ้างอิงถึงหมวดธรรมนั้น ณ ที่อื่นๆ ในเล่มหนังสือ กับทั้งตัวเลขหมวดธรรมนั้น และชื่อธรรมย่อยของหมวด ในสารบัญหมวดธรรม สารบัญประเภทธรรม และดัชนีค้นคำทั้งหมด นอกจากนั้น เมื่อมีการเปลี่ยนแปลง เช่น สลับลำดับหมวดธรรม หรือเพิ่มหมวดธรรมใหม่ ก็ต้องตามเลื่อนหรือเติมเลขตลอดทุกแห่ง (โดยเฉพาะในระยะหลังนี้ผู้เรียบเรียงได้เพิ่มหมวดธรรมหลายครั้ง) จึงเป็นธรรมดาว่างานจัดทำหนังสือจะต้องยืดเยื้อยาวนาน

แม้ว่าการพิมพ์จะไม่ทันเดือนมกราคม ๒๕๔๒ ตามที่ได้ตั้งใจไว้เดิม เพราะเป็นงานที่มีข้อมูลมาก และละเอียดซับซ้อนอย่างที่กล่าวแล้ว อีกทั้งผู้ทำงานก็ปลีกตัวจากงานประจำไม่ได้มากเท่าที่หวังไว้ แต่การที่เวลานั้นนานมา ก็ทำให้มีโอกาสมองเห็นข้อควรแก้ไขปรับปรุงและวิธีการใหม่ๆ ในการทำงานให้ได้ผลดียิ่งขึ้น พร้อมทั้งเปิดโอกาสให้ผู้รวบรวม-เรียบเรียงเอง มีเวลาที่จะหันมาปรับปรุงเพิ่มเติมเนื้อหาของหนังสือตามที่เคยคิดไว้ได้บางส่วน

ในการทำงานที่ต้องอยู่กับข้อมูลของหนังสือต่อเนื่องยาวนาน และได้อ่านทวนตลอด ประกอบกับความละเอียดลออ และความแม่นยำทางวิชาการ ดร.สมศีล ฉานวงศ์ ได้พบข้อบกพร่องผิดพลาดตกหล่น รวมทั้งปัญหาเกี่ยวกับความสอดคล้องกลมกลืนกันของข้อมูลหลายแห่งในต้นฉบับ

เดิม และบอกแจ้ง-เสนอแนะ ทำให้ผู้รวบรวม-เรียบเรียง แก้ไขปรับปรุงให้เรียบร้อยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

นอกจากการแก้ไขปรับปรุง และการจัดปรับให้สอดคล้องกลมกลืนกันแล้ว ในการพิมพ์คราวนี้ ได้เพิ่มเติมหมวดธรรมที่ควรรู้อีกหลายเรื่อง คือ *อรรถะ ๒; ธรรม ๔; วิธีปฏิบัติต่อทุกข์-สุข ๔; วิปัสสนา, วิปัสสา ๔; โสตาปัตตยังคะ ๔* สามหมวด; *ธรรมสมาธิ ๕; ภัทพตาธรรม ๖; วัฒนธรรม ๖; เวบุลลธรรม ๖; บุพนิมิตแห่งมรรค ๗; อาณาปานสติ ๑๖; และ ปัจจัย ๒๔* ส่วนหมวดธรรมที่จัดปรับคำอธิบายได้แก่ *ไตรลักษณ์; ธรรมนิยาม ๓; ปริญา ๓; อรรถะ ๓* ทั้ง ๒ หมวด; *พรหมวิหาร ๔; พละ ๕; อินทรีย์ ๕; โภธิปักขิยธรรม ๓๗* และ *กิลีส ๑๕๐๐* ซึ่งหวังว่าจะอำนวยความสะดวกในการศึกษาธรรมเพิ่มขึ้น

แม้ว่าในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐ นี้ หนังสือจะมีเนื้อความเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก ถ้าเทียบตามอัตราส่วนของฉบับพิมพ์ครั้งก่อนที่มี ๔๗๕ หน้า พจนานุกรมฯ ที่พิมพ์ครั้งนี้ คงจะหนักขึ้นอีกประมาณ ๒๐ หน้า แต่อาศัยระบบการพิมพ์แบบคอมพิวเตอร์ ที่ช่วยให้มีความยืดหยุ่นในการจัดปรับต้นฉบับได้สะดวก จึงพิมพ์ได้จุขึ้น ทำให้จำนวนหน้าหนังสือกลับลดลงมากมาย เหลือเพียง ๔๐๘ หน้า

ข้อสำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ การพิมพ์ครั้งนี้ช่วยให้มีฐานข้อมูลที่จัดปรับเรียบร้อยแล้ว ซึ่งสามารถเก็บรักษาไว้ได้โดยสะดวกและครบถ้วน เกื้อกูลอย่างยิ่งต่องานปรับแก้และเพิ่มเติม *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* นี้ในกาลข้างหน้าสืบไป

เนื่องจาก ดร.สมศีล ฌานวงศ์ มีความตั้งใจสอดคล้องกับญาติโยมผู้ศรัทธา ที่จะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* ให้ทันปีใหม่ ๒๕๔๕ แต่ผู้รวบรวม-เรียบเรียงเขียนส่วนเพิ่มเติมนี้ในเวลาที่จวนเจียนจะถึงปีใหม่ ดังนั้น เมื่อเขียนเสร็จจึงต้องเร่งขอให้พระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินคร จินตาปญโญ) ช่วยพิมพ์ต้นฉบับส่วนเพิ่มเติมนี้ เป็นข้อมูลดิบ เพื่อส่งให้แก่ ดร.สมศีล ฌานวงศ์ อีกชั้นหนึ่ง ขออนุโมทนาผู้ช่วยงานในยามกระชั้นไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ในการพิมพ์เผยแพร่ นอกจาก ดร.สมศีล ฌานวงศ์ เองจะบำเพ็ญกรรมทาน โดยชวนญาติมิตรร่วมด้วยแล้ว ก็มีญาติโยมผู้ศรัทธาหลายท่านตั้งใจบำเพ็ญกรรมทานสำหรับหนังสือนี้มานานแล้ว ซึ่งได้แจ้งบุญเจตนาไว้ตั้งแต่กลางปีนี้จะพิมพ์ขนาดขยายใหญ่ เพื่อแจกให้เป็นประโยชน์กว้างออกไป

ขออนุโมทนา รศ.ดร.สมศีล ฌานวงศ์ ราชบัณฑิต พร้อมทั้ง น.ส.ภาวณา ฌานวงศ์ และ ด.ช.ปัญญา ฌานวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกุศลกิจสำคัญครั้งนี้ ด้วยศรัทธาและอิทธิบาทธรรมอย่างสูง และขออนุโมทนาท่านที่ศรัทธา ผู้ร่วมบำเพ็ญกรรมทานเพื่อประโยชน์ทางธรรมทางปัญญาแก่ประชาชน และเพื่อความเจริญแพร่หลายแห่งพระลัทธิธรรม ที่จะทำให้พระพุทธานุศาสนาสถิตมั่นคง เพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน ตลอดกาลนาน

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๕ เมษายน ๒๕๔๕

บันทึกในการพิมพ์ครั้งที่ ๔

ความเป็นมา – เบ็ดเตล็ด – อนุโมทนา

วันหนึ่ง เมื่อต้นเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๔ คุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย ได้ซื้อ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ จากร้านจำหน่ายหนังสือของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๑๐๐ เล่ม นำไปแจกเป็นธรรมทานเอง ๒๐ เล่ม และนำมาถวายให้ผู้เรียบเรียงแจก ๘๐ เล่ม เพราะหนังสือที่ผู้เรียบเรียงจัดเตรียมไว้เป็นธรรมทาน ได้แจกไปหมดสิ้นแล้ว ต่อมาถึงต้นเดือน พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๕ คุณสาทร และคุณพิสมร ได้ไปที่ร้านจำหน่ายหนังสือของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อซื้อ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* มาถวายให้ผู้เรียบเรียงแจกอีก และได้ทราบว่าหนังสือจะหมด จึงปรึกษากันและได้แจ้งแก่ผู้เรียบเรียงว่าจะขอพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แจกเป็นธรรมทาน ทางฝ่ายมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ซึ่งขาดแคลนในด้านทุนทรัพย์ เมื่อได้ทราบว่ามิโยม ศรัทธาจะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* แจก เห็นเป็นโอกาสว่าถ้าสมทบพิมพ์ด้วย จะได้หนังสือราคาถูกลงพอสู่ราคาได้ จึงขอพิมพ์ร่วมด้วย เพื่อจำหน่ายหาทุนบำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม การพิมพ์ครั้งที่ ๔ ของ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นับว่าได้เริ่มต้นแต่นั้นมา

เมื่อตกลงว่าจะพิมพ์ใหม่แล้ว ผู้เรียบเรียงก็ได้เตรียมการเบื้องต้น เริ่มด้วยการติดต่อกับโรงพิมพ์เดิมเพื่อสืบหาอาร์ตเวิร์คและฟิล์มเก่า แต่ปรากฏว่าสูญหายหมดแล้ว ต่อแต่นั้นจึงเสาะหาโรงพิมพ์ที่เหมาะสมใหม่ และตรวจชำระเพิ่มเติมต้นฉบับ แทรกข้อขึ้นไปถึงงานอื่น เช่นการพิมพ์ *พุทธธรรม* เป็นต้น เวลาว่างไปช้านาน จนถึงเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๗ ต้นฉบับจึงนับว่าพร้อม และได้โรงพิมพ์เป็นยุติ ถึงตอนนั้นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเห็นว่า การพิมพ์ครั้งละจำนวนน้อยเป็นเหตุให้เกิดความยากลำบากบ่อยๆ จึงขอเพิ่มจำนวนพิมพ์เป็น ๑๐,๐๐๐ เล่ม ทั้งที่ยังไม่มีทุนทรัพย์สำหรับจ่ายค่าพิมพ์ ครั้งนั้น คุณหญิงกระจางศรี รักตะกนิษฐ ได้มาอุปถัมภ์ผู้เรียบเรียงในด้านพาหนะที่จะติดต่อโรงพิมพ์ต่างๆ เป็นต้น ครั้นได้ทราบปัญหาการเงินของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้เชิญชวนญาติมิตรร่วมกันตั้ง “ทุนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*” ขึ้น ช่วยให้มีมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ฉบับนี้ได้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ และยังมีทุนเหลือพอสำหรับพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* อีกเล่มหนึ่ง ดังที่ได้พิมพ์เผยแพร่เสร็จออกไปก่อนแล้วด้วย

คุณหญิงยุท และคุณชุตินา ธนะปุระ มีศรัทธาแรงกล้าที่จะส่งเสริมการเผยแพร่ธรรม ได้ขอพิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นธรรมทาน ๓,๐๐๐ เล่ม และต่อมาได้มีเพื่อนขอร่วมพิมพ์แจกด้วยอีก ๑,๐๐๐ เล่ม รวมเป็น ๔,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงยังไม่เห็นด้วยที่จะพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้ให้มีจำนวนมากนัก จึงได้พูดคุยชวนให้ลดจำนวนลงให้เหลือน้อยที่สุด คุณหญิงยุท และคุณชุตินา รับไปพิจารณาระยะเวลาหนึ่ง ในที่สุดจึงตกลงยอมลดลงโดยขอพิมพ์แจก ๒,๕๐๐ เล่ม ซึ่งก็ยังเป็นจำนวนมากอยู่

ทางด้านคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย เมื่อได้ทราบว่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเพิ่มจำนวนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ขึ้นจาก ๑,๐๐๐ เล่ม เป็น ๑๐,๐๐๐ เล่ม ก็เห็นว่าหนังสือจะแพร่หลายเพียงพอแล้ว ไม่จำเป็นต้องช่วยสนับสนุนมากนัก ควรเปลี่ยนไปช่วยเผยแพร่หนังสือ *พุทธธรรม* ที่คุณสาทร และคุณพิสมร เห็นว่าสำคัญกว่า จึงขอลดจำนวน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ที่ตนจะ

พิมพ์แจกลงเหลือเพียง ๔๐๐ เล่ม แล้วนำเงินไปใช้สนับสนุน *พุทธธรรม* แทน ดังได้ไปร่วมพิมพ์ *พุทธธรรม* มาถวายให้ผู้เรียบเรียงแจกไปรุ่นหนึ่งแล้วจำนวน ๒๐๐ เล่ม อย่างไรก็ตาม งานพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ยืดเยื้อเรื้อรังมาก เวลาล่วงไปช้านาน นับแต่คุณสาทร และคุณพิสมร แจ้งขอพิมพ์ผ่านไป ๓ ปีเศษแล้ว การพิมพ์ก็ยังไม่เสร็จ คุณสาทรและคุณพิสมรนั้นมีศรัทธาในการเผยแพร่ธรรมมาก เมื่อพอรวบรวมทุนทรัพย์ได้ ก็จะใช้สนับสนุนการพิมพ์ด้วยความเสียสละ ประจวบกับระยะหลังนี้ คุณพิสมรป่วยด้วยโรคร้าย ถึงขั้นไม่อาจไว้วางใจในชีวิต ประสงค์จะเสียสละเพื่อส่งเสริมธรรมให้เต็มความตั้งใจ จึงมาสอบถามเกี่ยวกับการพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* และ *พุทธธรรม* เห็นแค่ว่าการพิมพ์หนังสือสองเล่มนี้จะเสร็จทันเวลากันพอควร คำนวณค่าใช้จ่ายกับกำลังทรัพย์พอจะรับกันได้ จึงตกลงกันว่า จะพิมพ์แจกทั้งสองเล่มตามลำดับ เริ่มด้วยยกจำนวนพิมพ์ธรรมทาน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* กลับขึ้นจาก ๔๐๐ เล่ม เป็น ๔,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงจึงแย่งและชักจูงให้พิมพ์เพียง ๔๐๐ เล่ม เท่าที่เคยลดลงไว้คราวก่อน แต่ทั้งสองท่านยืนกรานจะพิมพ์แจก ๔,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงจำยอม แต่ได้ขออนุญาตพิเศษไว้อย่างหนึ่ง กล่าวคือ ปกติคุณสาทร และคุณพิสมร พิมพ์หนังสือธรรมแจกโดยไม่ยอมให้มีชื่อตนปรากฏ คราวนี้ผู้เรียบเรียงขอร้องให้ยอมแก่ผู้เรียบเรียงในอันที่จะต้องเอ่ยชื่อเมื่อเล่าถึงความจำเป็นมาของการจัดพิมพ์ เพื่อประโยชน์ในด้านข้อมูลประวัติ ตัวเลขสถิติ และความรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริงที่เป็นกลางๆ นอกจากนั้น การทำสิ่งที่ดีงามของบุคคลหนึ่ง เมื่อผู้อื่นมีโอกาสรู้ ก็อาจเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการกระทำที่ดีงามเพิ่มขึ้นใหม่ กว้างขวางออกไปในสังคม

ทางด้านมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อหนังสือใกล้จะขึ้นแทนพิมพ์ ได้บอกกล่าวขอเพิ่มจำนวนพิมพ์จาก ๑๐,๐๐๐ เล่ม ขึ้นเป็น ๑๕,๐๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงก็ได้ขัดไว้ โดยชักจูงให้ระงับการเพิ่มจำนวนเสีย คงพิมพ์เพียง ๑๐,๐๐๐ เล่ม ตามจำนวนเดิม การที่ผู้เรียบเรียงคอยยังไม่ให้พิมพ์มากนั้น ก็ด้วยเห็นว่า หนังสือเพียงเท่าที่พิมพ์นี้กว่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยจะระบายออกไปหมดก็อาจต้องใช้เวลานานแสนนาน อีกประการหนึ่ง ก็น่าจะได้มีโอกาสตรวจสอบว่าผลงานพิมพ์สมบูรณ์แค่ไหนเพียงไร นอกจากนั้น ผู้เรียบเรียงยังมองไม่เห็นชัดว่าความต้องการในวงการศึกษารวมจะมีมากมายนัก หากมีผู้ต้องการจำนวนมากจริง ก็อาจพิมพ์เพิ่มใหม่ได้ไม่เหลือกำลัง ในเรื่องนี้ผู้เรียบเรียงยังระลึกได้อีกว่า เคยมีท่านผู้แสดงความจำนงพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* นี้รายอื่นอีก เท่าที่นี้ก็ออกเฉพาะหน้า ๒ ราย แต่ขณะนี้ เวลากระชั้นเกินไปเสียแล้ว และจำนวนพิมพ์ก็มากอยู่แล้ว จึงจำปล่อยเลยตามเลยไปก่อน หากท่านที่ประสงค์จะพิมพ์นั้นยังผูกใจอยู่ ก็อาจยกไปร่วมในการพิมพ์เพิ่มใหม่นั้น โดยยอมรับค่าช้อยกไว้ก่อน ณ ที่นี้

การพิมพ์ครั้งนี้ แม้ว่าโดยลำดับ จะเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๔ แต่ว่าโดยงาน ควรจัดเป็นครั้งที่ ๒ เพราะในการพิมพ์ครั้งนี้เท่านั้นได้มีการทำงานใหม่อย่างแท้จริง กล่าวคือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นสถาบันที่จัดพิมพ์หนังสือนี้ครั้งแรก ระหว่างพ.ศ. ๒๕๑๕ ถึง ๒๕๑๘ โดยจัดจำหน่ายเก็บผลประโยชน์บำรุงการศึกษาของพระภิกษุสามเณร ในมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ต่อมา พ.ศ. ๒๕๒๑ กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ได้ขอพิมพ์ซ้ำเพื่อแจกเป็นธรรมทาน โดยใช้วิธีถ่ายแบบจากฉบับพิมพ์ครั้งแรกของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ส่วนฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ ก็คือฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ นั้นเอง แต่เป็นส่วนที่โรงพิมพ์การศาสนาสงวนไว้เตรียมจะจัดจำหน่าย ๑,๐๐๐ เล่ม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ขอซื้อไป ๕๐๐ เล่ม และนำไปจัดจำหน่ายหาทุนบำรุงการศึกษาในสถาบัน ส่วนอีก ๑๐๐ เล่ม ผู้เรียบเรียงได้มาด้วยอาศัยปัจจัยที่มีผู้ทำบุญ

เก่าๆ ในพิธีต่างๆ เมื่อครั้งปฏิบัติศาสนกิจในสหรัฐอเมริกา ซึ่งตั้งไว้เป็นทุนชื่อ “ทุนพิมพ์พุทธศาสน-
 ปรกรณ์” และได้แจกจ่ายเป็นธรรมทานไปจนหมด ส่วนในการพิมพ์ครั้งใหม่ที่นับเป็นครั้งที่ ๔ นี้
 นอกจากดำเนินการใหม่ตลอดกระบวนการพิมพ์ เริ่มแต่เรียงตัวอักษรใหม่ทั้งหมดแล้ว ยังได้แก้ไข
 ปรับปรุงและเพิ่มเติมเนื้อหาอีกเป็นอันมาก เช่น ภาค ๑ เพิ่มหมวดธรรมอีกเกินกว่า ๓๐ หมวด
 เขียนคำบาลีอักษรโรมันของข้อธรรมทั้งหมดทั้งหัวข้อใหญ่และข้อย่อยแทรกเข้าทุกแห่ง พร้อมทั้ง
 ทำ Index of Pāli Terms เพิ่มเข้าอีก ภาค ๒ เพิ่มศัพท์ใหม่อีกมากกว่า ๕๐ ศัพท์ ดังนี้ เป็นต้น

การพิมพ์ครั้งนี้ เดิมคาดว่าจะเสร็จสิ้นในเวลาอันรวดเร็ว แต่ครั้นทำเข้าจริง กลับกิน
 เวลานานถึงปีครึ่งเศษ เท่ากับประมาณครึ่งหนึ่งของเวลาที่ใช้ในการพิมพ์ครั้งแรก สาเหตุสำคัญของ
 ความล่าช้านอกจากลักษณะของงานที่ต้องการความละเอียดประณีตแม่นยำอย่างพิเศษ ก็คือระบบ
 การเรียงพิมพ์ที่ไม่สมบูรณ์ ใช้งานได้ไม่พอกับประเภทของงาน การพิมพ์ครั้งก่อนใช้ระบบโมโนไทป์
 ซึ่งมีระบบตัวอักษรและเครื่องหมายค่อนข้างครบถ้วน ความล่าช้าเกิดจากการต้องแต่งเสริมให้เรียบ
 ร้อยประณีตงดงาม การแก้ไขแทรกเพิ่มระหว่างเรียงพิมพ์ และความไม่คล่องตัวในการดำเนินงาน
 ส่วนในการพิมพ์ครั้งนี้ใช้ระบบคอมพิวเตอร์ ซึ่งแม้จะมีตัวอักษรที่งดงามชัดเจน แต่มีอักษรและ
 เครื่องหมายไม่ครบถ้วน เฉพาะอย่างยิ่งสำหรับการพิมพ์คำบาลีด้วยอักษรโรมัน แม้จะได้สั่งซื้อ
 อุปกรณ์คือจานบันทึกและแถบฟิล์มต้นแบบมาใหม่เป็นการเฉพาะ สิ้นเปลืองทั้งเงินและเวลาที่รอ
 คอย แต่ก็ใช้งานได้ไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะบริษัทตัวแทนจำหน่ายที่สั่งซื้ออุปกรณ์ให้ นั้นยังไม่มี
 ประสบการณ์เกี่ยวกับการพิมพ์อักษรสำหรับพจนานุกรมนี้ จึงไม่สามารถกำหนดเลือกและจัดหา
 อุปกรณ์ที่ตรงกับงานแท้จริงให้ได้ การเรียงพิมพ์จึงต้องอาศัยความสามารถและความอดทนของนัก
 เรียงพิมพ์ผู้ฉลาดหาวิธียกเยื้องพลิกแพลงให้ใช้ได้สำเร็จผลส่วนหนึ่ง ประกอบกับการใช้ฝีมือตัด
 ต่อติดเติมแต่งในอาร์ตเวิร์คอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งอย่างหลังนี้ได้ทำให้ผู้เรียบเรียงสิ้นเปลืองเวลา และแรง
 งาน ตลอดจนสุขภาพไปกับหนังสือเล่มนี้มาก ตัวอย่างเช่นเครื่องหมาย tilde (~) อย่างเดียว ก็
 ต้องนำจากที่อื่นมาติดแทรกลงในที่ต่างๆ เกินกว่า ๑๐๐ แห่ง ไม่ต้องพูดถึงการติด การเปลี่ยน การ
 เลื่อนจุดได้/เหนือพยัญชนะและขีดเหนือสระของอักษรโรมัน ตลอดจนเรื่องปลีกย่อยอื่นๆ อีกเป็น
 อันมาก ซึ่งประมวลเข้าแล้วก็ยังเป็นเครื่องชี้แจงให้เข้าใจว่า เหตุใดงานนี้จึงใช้เวลาพิมพ์นานกว่า
 หนังสืออื่นส่วนมากอย่างมากมายหลายเท่าตัว ดังมีตัวอย่างหนังสือบางเล่มที่ผู้เรียบเรียงได้ช่วยจัด
 ทำในระหว่างช่วงเวลาของการพิมพ์พจนานุกรมนี้ มีความหนาประมาณกึ่งหนึ่งของ *พจนานุกรมพุทธ-
 ศาสตร์* ใช้เวลาเรียงพิมพ์และจัดทำอาร์ตเวิร์คประมาณ ๑ เดือนก็เสร็จเรียบร้อย ผลเสียที่สำคัญ
 อย่างหนึ่งของความยากลำบากช้านานนี้ก็คือ งานเขียนและงานพิมพ์หนังสืออื่นๆ โดยเฉพาะการ
 พิมพ์ *พุทธธรรม* ครั้งใหม่ ต้องพลอยถูกผัดผ่อนเนิ่นนานต่อๆ กันออกไป

แม้ว่าการจัดพิมพ์จะยากลำบากมาก จนทำให้เวลาเกือบ ๒ ปีที่ทำงานนี้ กลายเป็นช่วงกาล
 แห่งความกร่อนโทรมของชีวิตในอัตราเร่งสูงอีกตอนหนึ่ง แต่เวลา ๒ ปีเดียวกันนั้นเอง ก็เป็นระยะ
 ที่ได้มีแรงสนับสนุนค้ำจุนเกิดขึ้นมาก ด้วยได้มีท่านผู้ศรัทธาที่จะส่งเสริมงานพระศาสนาเข้ามา
 อุปถัมภ์ในด้านต่างๆ โดยการเสริมกำลังบ้าง ผ่อนแรงบ้าง อำนวยความสะดวกบ้าง เป็นส่วนร่วม
 แรงร่วมใจและเป็นกำลังหนุนอยู่ข้างหลังให้งานบรรลุความสำเร็จ ท่านผู้อุปถัมภ์เหล่านี้ บางท่านก็
 เป็นเช่นเดียวกับคุณสาทร และคุณพิสมร ศรศรีวิชัย คือ ตามปกติ จะไม่เปิดเผยชื่อของตนในการ
 ช่วยงานบุญ แม้จะพิมพ์หนังสือเล่มใหญ่ๆ แจกเป็นธรรมทาน ก็ไม่ยอมให้มีชื่อของตนปรากฏใน

หนังสือนั้น แต่คราวนี้ผู้เรียบเรียงขอภัยที่จะเอ่ยอ้างชื่อของท่านเหล่านั้นไว้ ไม่ว่าจะได้ออกขออนุญาตไว้ก่อนแล้วหรือไม่ก็ตาม โดยขอให้เห็นประโยชน์ว่า ผู้ใช้หนังสือรุ่นหลังๆ ต่อไปจะได้รู้จัก *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* อย่างรอบด้าน อย่างน้อยก็เป็นข้อมูลเชิงประวัติ และเป็นการบันทึกเหตุการณ์อย่างหนึ่ง ตามข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นแล้ว อันจะก่อประโยชน์ทางวิชาการไม่มากก็น้อย ทั้งนี้ ขออนุโมทนาความอดทนสูงเสริมของท่านที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้

ผู้ศรัทธาเสียสละช่วยพิมพ์ดีดต้นฉบับส่วนที่เพิ่มเติมในการพิมพ์ครั้งนี้ ก็คือ คุณชลธีร์ ธรรมวารานุกร บุคคลเดียวกันกับที่ได้พิมพ์ดีดต้นฉบับภาค ๑ ทั้งหมดของพจนานุกรมนี้เมื่อพิมพ์ครั้งแรก ส่วนในขั้นเรียงพิมพ์ คุณบุญเลิศ แซ่ตั้ง แห่งบริษัทยูนิตีโพรเกรส ได้ร่วมมือด้วยความมีน้ำใจและด้วยความไม่เฝือเรียนรู้ พยายามเรียงพิมพ์งานที่ยากมากนี้ให้ออกมาเป็นผลงานที่ดี

ในการพิสูจน์อักษร ท่านผู้ศรัทธามีน้ำใจเกื้อกูลหลายท่านได้สละเวลาช่วยเหลือ สายหนึ่งคือ คุณอัมพร สุขนิษฐ์ ซึ่งเมื่อรับไปตรวจ ก็ได้รับความอนุเคราะห์จากโยม “มัสโจ” (คุณเจือ จันทน์ อักษรธรรณ) ช่วยอ่านซ้ำให้ด้วย อีกสายหนึ่ง คุณชุตติมา ธนะปุระ รับไป แต่เมื่อคุณเจือตรวจ โฉม บริพันธ์พจนพิสุทธิ ผู้เป็นเพื่อนได้ทราบ ก็ร่วมศรัทธาช่วยตรวจ นอกจากนั้น คุณสมศีล ฌานวังคะ ผู้เคยพิมพ์ต้นฉบับฉบับขยายความแห่งภาคที่ ๒ ของพจนานุกรมนี้ ได้เดินทางจากสหรัฐอเมริกามาเยี่ยมบ้านชั่วคราว พอได้ทราบก็มารับเอาปฏิรูปส่วนหนึ่งเท่าที่มีในระยะเวลาสั้นๆ นั้นไปช่วยตรวจ และบอกแจ้งข้อเสนอแนะบางอย่างที่มีประโยชน์

คุณวรเดช อมรรวพิพัฒน์ และคุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ อาสาเก็บคำศัพท์สำหรับ Index of Pāli Terms โดยมีคุณอังคาร ดวงตาเวียง เป็นผู้ช่วย และได้ตรวจสอบความสมบูรณ์ของสารบัญชั้คำให้ด้วย โดยเฉพาะคุณพนิตา อังจันทร์เพ็ญ ได้สละเวลาเป็นอันมาก พยายามติดต่อและติดตามทางโรงพิมพ์เป็นต้น เพื่อให้หนังสือนี้ได้รับการตีพิมพ์อย่างดีที่สุด และได้รับความร่วมมือด้วยดีจากคุณปฐม สุทธิวิบูลย์ กรรมการผู้จัดการด้านสุทธาการพิมพ์ พร้อมทั้งคุณสุพจน์ มิตรสมหวัง ซึ่งเป็นผู้ช่วยเอาใจใส่ตั้งใจที่จะพิมพ์ให้ประณีตงดงาม

ในด้านอุปสรรคต่องาน และการค้าจุนชีวิต ที่เป็นพื้นฐานของงาน ผู้เรียบเรียงถูกรับเข้าพักรักษาตัวในโรงพยาบาลพลโยธิน นับแต่ พ.ศ. ๒๕๒๖ รวม ๓ คราว โดยมีนายแพทย์เกษม อารยางกูร พี่ชายของตนเอง เป็นผู้อำนวยความสะดวกรักษา พร้อมทั้งได้รับความเอื้อเฟื้อเอาใจใส่จากพยาบาลและพนักงานเจ้าหน้าที่ด้วยดี คุณประพัฒน์ และคุณหมอกาญจนา เกษสอาด และคุณหมอสุมาสี ตันติวีรสุต พร้อมด้วยเพื่อนและผู้ใกล้ชิด นอกจากอุปถัมภ์ด้วยนิยัตแล้ว ก็ได้ชวนช่วยติดตามช่วยแก้ปัญหาสุขภาพ พร้อมทั้งสนับสนุนให้มีอุปกรณ์และสถานที่อาศัยที่เอื้อต่อสุขภาพและการงาน คุณหญิงกระจ่างศรี รักตะกนิษฐ ร่วมด้วยคุณหมอมจรรุญ ผลนิवास กับทั้งศิษย์และญาติมิตรได้บำเพ็ญความอุปถัมภ์ขยายออกไปรอบด้าน ทั้งในทางสนับสนุนผลงาน ด้วยการจัดตั้ง “ทุนพิมพ์ *พจนานุกรมพุทธศาสตร์*” เป็นต้น และในด้านค้าจุนชีวิตของทีมงาน ด้วยการอุปถัมภ์ความเป็นอยู่ประจำวัน ชวนช่วยให้ได้ฟื้นฟูสุขภาพ และเสริมสร้างสัปปายะต่างๆ ตลอดจนจัดหาอุปกรณ์ที่สำคัญมาไว้เพื่อให้ทำงานได้สะดวกรวดเร็วทวีปริมาณ

นอกจากตั้งทุนพิมพ์ให้แล้ว เมื่อหนังสือเสร็จออกมา โยมผู้ศรัทธายังบำเพ็ญกิจอาสาสมัครช่วยจำหน่ายหนังสือนั้นอีก เพื่อให้มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ผลประโยชน์โดยเร็วและเต็มจำนวนไม่ต้องหักค่าคนกลาง บรรดาผู้ศรัทธาที่ช่วยสนับสนุนมหาวิทยาลัยสงฆ์ด้วยวิธีเป็นสื่อ นำ

ผลประโยชน์มาให้และเผยแพร่ผลงานอยู่เรื่อยๆ เช่นนี้ นอกจากโยมผู้ริเริ่มตั้งทุนแล้ว ควรจะเอ่ยนาม ดร.ทวิรัสมิ์ ธนาคม เป็นตัวอย่างอีกท่านหนึ่ง

ยังมีท่านผู้ศรัทธาหรือมีจิตเกื้อกูลอีกหลายท่าน ทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ได้บารณาที่จะช่วยเหลือกิจการต่างๆ เกี่ยวกับหนังสือนี้ แม้จะยังไม่ได้ออกความร่วมมือในคราวนี้ ก็ขออนุโมทนาความมีน้ำใจดีนั้นไว้ และหวังว่าคงจะได้ขอความอนุเคราะห์ในงานสำคัญๆ ลำดับต่อไป

ทางด้านมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อได้แจ้งขอพิมพ์หนังสือแล้ว ถึงคราวมีเรื่องเกี่ยวข้องกับพระมหาอารีย์ เขมจาโร รองเลขาธิการฝ่ายธุรการ ก็แสดงความพร้อมอยู่เสมอที่จะร่วมมือดำเนินกิจการนั้นให้ลุล่วงไป ไกลเข้ามาอีก ภายในวัดพระพิเรนทร์ พระถวัลย์ สมจิตโต และพระฉาย ปญญาภิโย ยังคงเป็นองค์ยืนหลักที่ช่วยให้ความเป็นอยู่ของผู้เรียบเรียงภายในวัดคล่องเบา พอวางภาระกับสภาพแวดล้อมรอบตัวได้ สามารถทำงานหนังสือมุ่งไปแต่ด้านเดียว

ผู้เรียบเรียงถือว่า การที่ท่านผู้ศรัทธาและมีน้ำใจ มาให้ความอุปถัมภ์ต่างๆ ด้วยกุศลเจตนาเริ่มการเอง อันล้วนเป็นอสังขาริกกุศลทั้งสิ้นนั้น ก็ด้วยเห็นแก่พระธรรม หวังจะสนับสนุนงานพระศาสนา ให้เจริญแพร่หลายยิ่งขึ้น โดยมองเห็นว่าผู้เรียบเรียงนี้จะเป็นกำลังหรือองค์ประกอบส่วนหนึ่งของงานนั้นได้ ในทำนองเดียวกัน ก็ขอได้รับความมั่นใจที่สอดคล้องต่อไปอีกด้วยว่า การตอบสนองต่อความอุปถัมภ์เกื้อกูล ในลักษณะที่เป็นการปฏิเสธรหรือหลีกเลี่ยง ซึ่งมีขึ้นเป็นครั้งคราวตามโอกาส หรือแม้ในกรณีสำคัญนั้น ผู้เรียบเรียงได้กระทำไปโดยบริสุทธิ์ใจ ด้วยเห็นแก่กิจการพระศาสนาหรือประโยชน์ของส่วนรวมตามเหตุผลอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างแน่นอน โดยที่ในใจจริงก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่งต่อกุศลเจตนาที่หวังจะอนุเคราะห์เกื้อกูลนั้น แต่ยังไม่เหมาะที่จะอธิบายเหตุผลให้ทราบ

ในเมื่องานนี้ก็กำลังจะเสร็จลงอยู่ต่อหน้าแล้ว และทั้งผู้เรียบเรียงทั้งผู้ร่วมแรงร่วมศรัทธาต่างก็มีความปรารถนาตรงเป็นอันเดียวกัน ที่จะประกาศพุทธวจนะเผยแพร่พระสัทธรรม จึงขออ้างอิงพลังแห่งบุญกุศล มีศรัทธา จันทะ และวิริยะ เป็นต้น จงเป็นปัจจัยอำนวยให้ผลงานอันอุทิศต่อพระศาสนาบูชาธรรมนี้ เป็นเครื่องเผยแผ่ความรู้ในพระพุทธศาสนา ส่งเสริมความเข้าใจถูกต้องในหลักคำสอน คำชูพุทธธรรมให้เจริญอภิมหาเผยแผ่หลาย เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลกอย่างกว้างขวางตลอดกาลนาน

อนึ่ง ผู้ใช้หนังสือนี้พึงตระหนักว่า หลักธรรมต่างๆ ที่ประมวลไว้ในพจนานุกรมนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่ได้คัดเลือกมา มิใช่ทั้งหมดในพระไตรปิฎก พึงถือพจนานุกรมนี้เป็นเพียงฐานสำคัญในการศึกษาค้นคว้าธรรมให้ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป อีกประการหนึ่ง คำอธิบายข้อธรรมต่างๆ ในพจนานุกรมนี้ จัดทำในลักษณะเป็นตำราหรือเป็นแบบแผน จึงยึดเอาหลักฐานในคัมภีร์เป็นบรรทัดฐานก่อน และให้ความสำคัญแก่คัมภีร์ทั้งหลายตามลำดับชั้น เช่น พระไตรปิฎกเหนืออรรถกถา อรรถกถาเหนือมติอาจารย์รุ่นหลัง และเหนืออัตโนมติ เป็นต้น พึงใช้พจนานุกรมนี้เป็นที่ปรึกษา โดยมีความเข้าใจดังกล่าวนั้นเป็นพื้นอยู่ในใจ จะได้คิดขยายความต่อออกไปอีกได้อย่างมีหลักและมีขั้นมีตอน ตลอดจนวิจารณ์ได้อย่างมีหลักเกณฑ์

พระราชวรมณี (ประยูรค์ ปยุตโต)

๑๒ สิงหาคม ๒๕๒๘

คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)

พจนานุกรมพุทธศาสตร์ เล่มนี้ เป็นที่รวมของงาน ๓ ชิ้น คือ พจนานุกรมหมวดธรรม พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ และ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย งาน ๓ ชิ้นนี้เดิมเป็นงานต่างหากกัน และเกิดขึ้นต่างคราวกัน กล่าวคือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ เดิมชื่อ พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-บาลี-อังกฤษ ได้จัดทำเผยแพร่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๖ และได้แก้ไขเพิ่มเติมเป็นครั้งคราว ครั้งสุดท้ายก่อนหน้านี้ได้ขยายเพิ่มเติมเป็นฉบับพิสดาร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ แต่จัดทำเช่นนั้นได้เพียงจบอักษร ฐ ก็ชะงัก ไม่มีเวลาทำต่อมาอีกเลย ในระหว่างนั้น เจ้าหน้าที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ขอให้ท่านอาจารย์เล็กเดิมมาพิมพ์ไปพลางก่อน ใน พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้ตกลงจะตีพิมพ์ โดยขอแก้ไขเพิ่มเติมเล็กน้อย แต่ไม่มีเวลา จึงชักช้าอยู่

ในระยะเวลาเดียวกันนั้น ผู้รวบรวมกำลังจัดทำหนังสือประเภทอ้างอิงทางพระพุทธศาสนาค้างอยู่หลายเล่ม จึงคิดว่าควรรวบรวมหลักธรรมเป็นหมวดๆ ที่ใช้เล่าเรียน ใช้อ้างอิง และที่น่าสนใจสำหรับคนทั่วไป จำนวนไม่มากนัก มาพิมพ์ประมวลไว้เพื่อเป็นคู่มือใช้ประกอบการศึกษาเบื้องต้นเพียงให้พอเหมาะสำหรับนักเรียนนักศึกษาและผู้สนใจทั่วไป ซึ่งไม่ต้องกรายละเอียดพิสดารอย่างนักค้นคว้า ในขณะเดียวกันก็จะให้ความหมายภาคภาษาอังกฤษที่นิยมใช้ทั่วไป กำกับไว้กับข้อธรรมต่างๆ ด้วย พอเป็นประโยชน์ในขั้นต้นๆ เมื่อนำงานชิ้นนี้มารวมเข้าด้วยกันกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ ก็จะเป็นเครื่องเสริมกันและกัน ช่วยให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ใช้มากยิ่งขึ้น งานชิ้นที่เพิ่มนี้ได้ตั้งชื่อว่า พจนานุกรมหมวดธรรม ด้วยเหตุผล ๒ ประการคือ ประการแรก แม้หนังสือนี้จะถือจำนวนหัวข้อธรรมเป็นเกณฑ์และจัดลำดับตามจำนวนเลขก็ตาม แต่ในจำนวนที่เท่ากัน ได้จัดเรียงหมวดธรรมตามลำดับอักษร นอกจากนั้นยังได้จัดองค์ประกอบอย่างอื่นในระบบการค้นตามลำดับอักษร เช่น สารบัญค้นคำ เป็นต้น เข้าเสริมอีกด้วย ช่วยให้สำเร็จกิจของพจนานุกรมโดยสมบูรณ์ ประการที่สอง เพื่อให้เป็นงานที่เข้าชุดกันได้เหมาะสมใช้ประโยชน์ในประเภทเดียวกันกับ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ ที่ทำไว้แล้ว

ระหว่างที่ทำ พจนานุกรมหมวดธรรม อยู่ นั้น ได้ตั้งใจว่า เมื่อมีโอกาสข้างหน้าจะได้จัดทำพจนานุกรมหมวดธรรม ฉบับพิสดารใหม่อีก เพื่อให้เป็นไปตามโครงการที่วางไว้เดิม ซึ่งได้รวบรวมข้อมูลเตรียมไว้ก่อนแล้วเป็นอันมาก อย่างไรก็ตาม ภายใต้อุปสรรคต่างๆ ระหว่างจัดทำ พจนานุกรมหมวดธรรม ฉบับปัจจุบันอยู่นี้ พิจารณาเห็นว่าหมวดธรรมหลายหมวดแม้ยังไม่จำเป็นสำหรับคนทั่วไปที่จะต้องรู้ก็จริง แต่มีความสำคัญเกี่ยวเนื่องแก่การศึกษาธรรมวินัยมาก ไม่อาจตัดหมวดธรรมเหล่านั้นทิ้งไปได้ อีกอย่างหนึ่ง ที่คิดไว้เดิมว่าจะแสดงความหมายของหัวข้อธรรมแต่เพียงสั้นๆ พออ้างอิงได้เท่านั้น ครั้นลงมือทำก็เห็นไปว่าไหนๆ มีหนังสือนี้แล้วก็ควรให้สำเร็จประโยชน์พอแก่จะใช้การทีเดียว ข้อธรรมใดให้เพียงความหมาย ยังไม่อาจเข้าใจชัดได้ ก็ได้ทำไขความโดยสรุปสาระที่ควรรู้เกี่ยวกับข้อธรรมนั้นไว้จนคลุมความ การที่เป็นเช่นนี้ ได้ทำให้พจนานุกรมหมวดธรรม มีขนาดหนามาก เมื่อรวมเข้ากับพจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ เดิม แทนที่จะเป็นส่วนประกอบช่วยเสริมหรือเป็นส่วนร่วม กลับกลายเป็นส่วนหลักไป แม้ถึง พจนานุกรมพุทธศาสตร์ไทย-อังกฤษ นั้นเอง ก็ได้ขยายตัวออกไปมากอยู่แล้ว เมื่อทั้งสองส่วนที่ขยายตัวมารวมกันเข้า จึงทำให้หนังสือมีขนาดใหญ่เกินความตั้งใจเดิม

ภาคที่ ๓ ของหนังสือนี้ คือ พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย เป็นส่วนที่จัดทำขึ้นใหม่ในการพิมพ์ครั้งนี้ โดยพิจารณาเห็นว่า เมื่อมีภาคไทย-อังกฤษแล้ว ก็ควรมีภาคอังกฤษ-ไทยขึ้นด้วยเป็นคู่กัน เพื่อให้ใช้ประโยชน์ได้ครบถ้วน แต่ภาคอังกฤษ-ไทยที่ทำนี้ ถือเป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น เพราะปัญหาสำคัญของนักศึกษาและนักเผยแพร่พระพุทธศาสนา อยู่ที่ต้องการทราบว่าศัพท์ธรรมหรือศัพท์พระพุทธศาสนา คำนี้ๆ จะใช้

ภาษาอังกฤษว่าอย่างไร ซึ่งพจนานุกรมภาคที่ ๒ จะเป็นที่ปรึกษาช่วยบอกหรือหาคำใช้ที่เหมาะสมเสนอให้ ส่วนพจนานุกรมภาคที่ ๓ ทำหน้าที่เพียงรวบรวมศัพท์ภาษาอังกฤษ ที่ใช้กับศัพท์ธรรมลงตัวอยู่แล้วบ้าง ที่มีผู้คิดขึ้นลองใช้แล้วและดูเหมาะสมบ้าง นำมาแสดงให้ทราบ ว่า ผู้ที่ใช้คำภาษาอังกฤษคำนั้นมุ่งหมายถึงข้อธรรมอะไร ส่วนมากจึงเป็นคำต่อคำ ไม่กินเนื้อที่มาก พจนานุกรมภาคที่ ๓ นี้ สามารถจำกัดขนาดให้อยู่ในกำหนดที่ตั้งใจไว้ได้เต็มที่ ไม่ขยายตัวเกินไป

เพราะเหตุที่มีความเป็นมาต่างหากกันเช่นนี้ ส่วนทั้ง ๓ ของพจนานุกรมจึงมีลักษณะเป็นอิสระจากกัน ไม่จำกัดอยู่ในขอบเขตเดียวกัน หรือในขอบเขตของกันและกัน เช่น ความหมายภาษาอังกฤษของข้อธรรมเดียวกัน ที่แสดงใน *พจนานุกรมหมวดธรรม* กับใน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ* อาจตรงกันเฉพาะหน้าที่นิยมใช้ยุดิแล้ว แต่นัยอื่นๆ ที่เสนอแนะไว้อาจมีแปลกจากกันได้ ข้อธรรมบางอย่างไม่ได้เก็บไว้ใน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ* ไม่เป็นข้อธรรมที่อยู่ในระดับอันควรทราบ แต่ปรากฏใน *พจนานุกรมหมวดธรรม* เพราะเป็นข้อย่อยของหมวดธรรมบางหมวด จำเป็นต้องติดเข้าไปอยู่เอง ดังนั้นเป็นต้น ลักษณะที่เป็นอิสระจากกันเช่นนี้ นับได้ว่ามีผลดีมากกว่าผลเสีย เพราะกลับเป็นส่วนที่มาเสริมกัน ช่วยให้สมบูรณ์และอำนวยความสะดวกมากยิ่งขึ้น เช่น เมื่อค้นหาความหมายของข้อธรรมข้อใดข้อหนึ่งในพจนานุกรมภาคที่ ๒ (ไทย-อังกฤษ) ได้แล้ว อาจเปิดดูข้อธรรมนั้นในสารบัญชั้คำของพจนานุกรมภาคที่ ๑ (หมวดธรรม) แล้วหาความหมายได้เพิ่มขึ้นอีก ข้อธรรมใดไม่มีในพจนานุกรมภาคที่ ๒ เมื่อเปิดดูสารบัญชั้คำในภาคที่ ๑ อาจหาพบก็ได้ นอกจากนั้นยังช่วยให้ไม่ต้องลงพิมพ์ความหมายซ้ำกันทั้งหมด ซึ่งทำให้เปลืองเนื้อที่มากขึ้นอีกด้วย อย่างไรก็ดี ความเป็นอิสระจากกันเช่นนี้ แม้จะมีผลดีบางประการ แต่ก็ยังถือว่าเป็นข้อบกพร่องอย่างหนึ่ง ซึ่งในการพิมพ์คราวต่อไป ถ้ามีเวลา จะได้ใช้ระบบอ้างอิงภายในเข้าช่วยเพิ่มขึ้นอีก เพื่อให้งานทั้งสามภาคประสานเป็นชุดเดียวกันโดยสมบูรณ์ และสามารถรักษาลักษณะที่ให้ผลดีไว้ได้ พร้อมทั้งแก้ไขมิให้มีข้อบกพร่องที่เกิดจากความซ้ำซาก เป็นต้น

ดังได้กล่าวแล้ว หนังสือนี้เดิมตั้งใจทำเป็นฉบับเล็ก เพราะหากมีเวลาเพียงพอ จะได้จัดทำฉบับพิสดารที่ค้างอยู่ให้เสร็จสิ้นต่อไป แต่บัดนี้หนังสือฉบับเล็กนี้ได้ขยายตัวออกมากจนมีขนาดใหญ่มากที่จะนำติดตัวไปใช้เป็นประจำตามความตั้งใจเดิม ในการแก้ปัญหานี้ได้ใช้ระบบการพิมพ์เข้าช่วย โดยถ่ายย่อลงจากต้นฉบับเรียงพิมพ์เหลือเพียง ๒ ใน ๓ ส่วน จะย่อเล็กกว่านี้ตัวอักษรก็จะเล็กเกินไป จนทำให้เกิดความยากลำบากแก่ผู้ใช้จำนวนมาก ทำอย่างนี้ถึงแม้จะไม่ได้หนังสือขนาดเล็กเท่าที่ตั้งใจเดิม ก็พอช่วยให้ใช้ได้สะดวกขึ้นมาก และในเวลาเดียวกันก็ทำให้ได้หนังสือขนาดกะทัดรัดที่จุเนื้อความยิ่งกว่าปกติเป็นอันมาก

การจัดพิมพ์หนังสือนี้ นับแต่จัดเตรียมต้นฉบับเพื่อส่งโรงพิมพ์ในปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๕ จนถึงตีพิมพ์เสร็จในบัดนี้ ลี้นเวลาประมาณ ๒ ปี ๖ เดือน ในการจัดพิมพ์ได้รับความร่วมมือร่วมใจอย่างดีจากหลายท่าน เจ้าหน้าที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยเฉพาะท่านพระมหาสมบุญ สมนฺฺุณเณ* ผู้ช่วยเลขาธิการ ได้ช่วยคอยเร่งเร้าเท่ากับเป็นแรงสนับสนุนให้การจัดทำหนังสือนี้คืบหน้ามาสู่ความสำเร็จ คุณชลธี ธรรมวรางกูร ได้ช่วยพิมพ์ติดต้นฉบับให้โดยตลอดด้วยความเอื้อเฟื้อ และทางโรงพิมพ์คุรุสภาได้ช่วยอำนวยความสะดวกในการตีพิมพ์ นับว่าทุกท่านได้มีส่วนบำเพ็ญกุศลร่วมกันในการทำวิทยาทานนี้ให้สำเร็จ จึงขออนุโมทนาในความร่วมแรงร่วมใจและความสนับสนุนของทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้เป็นอย่างยิ่ง

พระราชวรมนี

๒๔ เมษายน ๒๕๑๘

*ปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๔๕) เป็นที่ พระราชกิตติเวที

สารบัญทั่วไป

อนุโมทนา	๓
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑๐)	๔
บันทึกในการพิมพ์ครั้งที่ ๔	๙
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่ ๑)	๑๔
ภาค 1 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ หมวดธรรม	1
คำชี้แจงการใช้พจนานุกรมหมวดธรรม	3
อักษรย่อชื่อคัมภีร์	8
Abbreviations of Scriptures	9
สารบัญหมวดธรรม	10
สารบัญประเภทธรรม	17
ดัชนีค้นคำ	22
เอกกะ หมวด 1	57
ทุกะ หมวด 2	60
ติกะ หมวด 3	84
จตุกกะ หมวด 4	113
ปัญจกะ หมวด 5	162
ฉกกะ หมวด 6	189
สัตตกะ หมวด 7	204
อัฐกะ หมวด 8	215
นวกะ หมวด 9	221
ทสกะ หมวด 10	229
อติเรกทสกะ หมวดเกิน 10	249
Index of Pāli Terms	292
ภาค 2 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ไทย-อังกฤษ	311
คำนำ (ในการพิมพ์ครั้งที่ 1)	313
คำชี้แจง	314
อักษรย่อและเครื่องหมาย	316
เทียบอักษรโรมันที่ใช้เขียนบาลี	316
พจนานุกรม ก-โอ	317
ภาค 3 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ อังกฤษ-ไทย	363
พจนานุกรม A-Z	365
Appendix	382

